

УДК: 81:81 36:81, 373.43

Анапияева А.А.

К.Тыныстанов ат. БИМУ

НЕОЛОГИЗМДЕРДИН КАЛЬКА АРКЫЛУУ ПАЙДА БОЛУШУ

Бул макалада семантикалык жана структуралык калька аркылуу пайда болгон неологизмдер тууралуу кыскача маалымат берилет.

В этой статье рассматриваются неологизмы, образующиеся на основе семантической и структурной кальки.

This article discusses the neologisms arose on the basis of semantic and structural cripples

Ачкыч сөздөр: неологизм, калька, семантикалык калька, структуралык калька, жарым калька, толук калька,

Ключевые слова: неологизм, калька, семантические кальки, структурные кальки, полу кальки, полные кальки

Keywords: neologism, tracing paper, semantic tracings, structural tracings, floor tracings, complete tracings

Неологизмдердин калька аркылуу пайда болушу тууралуу кеп козгоодон мурда, биз Ф.Энгельс менен В.Г.Белинскийдин калькага токтолгондоруна кайрылууну туура көрдүк. Ф.Энгельс өз эне тилге которууга мүмкүн болбой турган сырттан кирген сөздөр жөнүндө: «Чет тилдеги зарыл сөздөр, чынында, алар которууга жеңил болгондо гана зарыл сөздөргө кирбес эле. Демек, котормо бул ойдун маңызын ачып көрсөтөт» деп жазган [Маркс, Энгельс, 1933, 624]. Ал эми В.Г.Белинский: «Кандай гана сөз болбосун, ал өзүңдүкүбү, же бөлөкпү, негизи, анда тиешелүү жыйынтыкталган ойдун маңызы болуу керек. Эгерде бөлөк бирөөнүн сөзү өз сөздөн жакшы ойду билдирсе, анда ошол сөздү колдонолу, ал эми өз сөзүңөрдү сөз кутучаңарга сактагыла», - деп адилет оюн айтып кеткен [Белинский, 1945.193].

Тилдин лексикалык маанилер менен толукталышы калька (сөзмө-сөз которуу) жолу менен да ишке ашат. Азыркы кездеги кыргыз тилинде неологизмдердин кыйласы калька (калька – фр. Calque «тунук кагазга тишширлгөн кечширмө» деген маанидеги сөздөн алынган) аркылуу пайда болууда. **Калька** – бул башка тилдеги сөздүн жана туруктуу сөз айкашынын структуралык же семантикалык үлгүсү боюнча экинчи бир тилде да өзүнүн ички каражаттарын пайдаланып, жаңы сөз, жаңы туруктуу сөз айкашынын жасалышы жана жаңы маанинин пайда болушу. Калькалап жаңы сөз жасоодо кыргыз тили үчүн азыр да орус тили, бирден бир үлгү болуучу тил катары кызмат кылууда.

Калькаланган сөздүн материалдык жагын гана алып караганда, аны эне тилдин ички ресурсунун эсебинен сөз жасоочу ыкка кошууга болот, бирок тилди өз бетинче айрым карабастан, аны башка тилдер менен байланышта карай турган болсок, анда экинчи бир тилдин структуралык, семантикалык духун, таасирин көрөбүз. Демек, калькалар өзүнүн пайда болушунда эки булак менен байланыштуу болот. Сырткы булак менен болгон байланыш көзгө - көрүнбөс, жашырын байланыш, ал атайын далилдөө аркылуу гана ачылат. Ал эми ички булак менен болгон байланыш – жеңил аныкталуучу, айкын көзгө көрүнөрлүк байланыш. Мында тигил тилдин да, бул тилдин да тийиштүү үлүшү бар. Бирок бул лексикалык кабыл алуу менен ички ресурстан сөз жасоонун ортосундагы аралык көрүнүш болгон өзүнчө ык эмес, себеби калька аркылуу жасалган сөздөр эне тилдеги сөз жасоонун негизги ыктарына баш иет. Ошол себептен улам калька бир тилден экинчи бир тилге сөз кабыл алуунун өзгөчө бир түрү катары эсептелип жүрөт. Бул бекеринен эмес. Калька котормо адабияттын жемиши болуп эсептелет. Ал котормо адабият аркылуу оозеки жана оригиналдуу адабий тилге тарайт. Кыргыз тилинин жогорку баскычтагы жазма адабий

тилинин түзүлүшү менен орус тилинин модели боюнча калькалоо аркылуу жаңы сөздөр жасала баштаган [Мамытов, 1999: 191].

Ал эми 1980-жылдардан кийин калькалоо аркылуу жасалган неологизмдер саны жагынан өтө арбын кездешкендигин байкоого болот, себеби өз алдынча көз карандысыз мамлекет болуу менен бирге, кыргыз тили мамлекеттик тил болуп, көптөгөн башка өлкөлөр менен саясий-экономикалык, маданий карым-катышта болуп келүүдө. Ошонун натыйжасында кыргыз тилине орус тилинин таасири астында башка тилдерден калькаланып кирген жаңы сөздөр, жаңы сөз тизмектери лексикабызды байытууда.

Кальканын айрым бир үлгүлөрү бир тилден экинчи тилге өтүү менен гана чектелип калбайт. Ошол үлгү андан башка тилдерге да көчүп, жаңы сөздөрдүн жасалышына себеп болушу мүмкүн. Мисалы: орус тилиндеги **полуостров** немисче ушундай эле маанидеги **halbinsel** деген сөздүн үлгүсүнө салынып, калькалоодон улам келип чыккан. Этимолог М.Фасмердин маалыматы боюнча, мындай калька немец тилине француз тили аркылуу келип жеткен. Мунун андан аркы түпкү теги латынча **paeninsula** деген сөзгө барып такалат. Кыргыз тилиндеги **жарым арал** буга түздөн-түз байланышы бар калька. Ал бизге орус тили аркылуу келип жеткен [Абдулдаев, 1998: 206-208].

Адатта, калька аркылуу пайда болуучу сөз каражаттарынын ар кандай түрлөрү бир тилден экинчи тилге которуу иштеринин өнүгүшү, же ушундай жол менен термин жаратуу аракетинин башталышы менен кошо пайда боло тургандыгы белгилүү. Мындай шарттар кыргыз тили үчүн ушул кылымдын 20-30-жылдарынан бери гана түзүлгөндүгүн айта кетишибиз кажет. Бирок которуу аркылуу өз ара туш келе калган (**вода-суу, дом-үй, хлеб-нан, дай-бер, победа-жеңиш, мир-тынчтык, согуш – война** ж.б.) сөздөрдүн бардыгын тең эле калька дей берүүгө болбойт. Анткени бир тилден экинчи бир тилге мындайча которуу аркылуу кандайдыр бир жаңы маани, же болбосо тилдин сөздүк составына келип кошулган жаңы сөз же сөз айкашы пайда боло калбайт. Бул – бир жагы. Экинчиден, структуралык же семантикалык жагынан алганда, бири экинчисине белгилүү деңгээлде шайкеш келгидей, биринин үлгүсүн экинчисине окшоштуруп көчүрө койгудай негиз болмоюнча, бардык эле котормо калькага жата бербейт. Маселен, кыргыз тилиндеги **базар экономикасы, эмгек акы** деген сөздөр, **рыночная экономика, заработная плата** деген сөздөрдүн түздөн-түз үлгүсүнө салынып жасалган, түзүлүшү жагынан ага төп келе турган көчүрмө деп эсептесек болот. Буларды калька деп атоого толук негиз бар.

Демек, бардык эле сөздөрдү кыргыз тилине которууга болбойт. Анткени эл аралык стандарттарда колдонулуп жүргөн сөздөр кайсы тилде колдонулса, ошол тилдин сөзү болуп эсептелет. Орус тилинен кирген сөз деп, айрым сөздөрдөн коркуунун кажети жок, анткени орус тилине да башка тилдерден киргендиги жалпыбызга маалым.

Жалпысынан алганда, калькалар семантикалык жана структуралык болуп эки топко бөлүнөт:

1. Семантикалык калька

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн семантикалык маанилеринин кеңейишине орус тилинин тийгизген таасири өзгөчө зор. Бул таасир семантикалык калька аркылуу берилет. Семантикалык калька тыбыштык көрүнүшү боюнча жаңы сөз же сөз айкашын жасабастан, тилдин лексикасында мурдатан колдонулуп келе жаткан сөздү гана кошумча маани менен байытат. Демек, негизги номинативдик маанилери боюнча бирдей болгон башка тилдеги сөздүн кандайдыр бир өтмө маанисинин үлгүсүндө экинчи бир тилдеги сөздө да ошол өтмө маанисинин пайда болушу семантикалык калька деп аталат. Мисалы: *Таштак – Каменка, Балыкчы – Рыбачье, табигый-натуральный, кичнёскана – теплица, пострадавший – жабырлануучу* ж.б. Таштак, Балыкчы деген сөздөрдү азыр кадыресе эле колдонуп калдык. Ал эми кичнёскана, жабырлануучу сөздөрдү бщгшнкш кшндё жабы сёз катары колдонулууда: Жабырлануучу: *"Мыйзамсыз жер тилкесин саткандарга алданып, селсаяк*

болуп калдым. [Супер инфо, 11.11.2016, №732].

2. Структуралык калька

Башка тилдеги сөздүн же туруктуу сөз айкашынын структурасынын үлгүсү боюнча өз тилинин каражаттарынын, жаңы сөз же жаңы туруктуу сөз айкашын жасоо **структуралык калька** деп аталат.

Азыркы учурда буга ылайык төмөнкү мисалдарды келтирсек болот: *келишим баа - договорная цена, чакан ишкана - малое предприятие, аралаш менчик - смешанная собственность, баалуу кагаздар - ценные бумаги, биргелешкен ишкана - совместное предприятие, элдик ишкана - народное предприятие, базар экономикасы - рыночная экономика, автомойка - унаа жуугуч, Күнсереп – итоги дня ж.б.* Мисалы, SUPER.KG порталындагы "Күнсереп" рубрикасында күн ичинде болуп өткөн коомдук жана саясий окуяларга саресеп салынууда...

Структуралык калькалардын ичинде **толук калькалар** менен **жарым калькалар** да бар [Мамытов, 1966].

Жарым калька—бир тилдеги сөз же сөз айкашы экинчи бир тилге толук которулбастан, жарым-жартылай которулуусу. Мында жаңы сөздү же жаңы сөз айкашын түзүүчү материалдык элементтер болуп, эне тилибиздин өзүнүн ички ресурсу менен катар сырттан кабыл алынган уңгулар же негиздер да кызмат кылат. Жарым калькалар да толук калькалардай эле структуралык курулушу боюнча башка тилдеги моделине дал келет. Азыркы мезгилге ылайык мындай калькалар тилибизде өтө кеңири колдонулуп жаткандыгын көрөбүз. Мисалга алсак: *акционердик коом (акционерное общество), акционердик ишкана (акционерное предприятие), ижаралык (арендный подряд), бааны либералдаштыруу (либерализация цен), бартердик келишүү (бартерная сделка), биржалык келишүү (биржевая сделка), фермердик чарба (фермерское хозяйство), экономикалык кризис (экономический кризис)* деген сыяктуу сөздөр.

Жыйынтыктап айтканда, калькалоо аркылуу жасалган неологизмдер азыркы кыргыз адабий тилинде кеңири колдонулуу менен бирге, неологизм сөздөрдүн пайда болушундагы өнүмдүү жолу болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. -Бишкек: Кыргызстан, 1998.
2. Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек, 2009.
3. Казахские вкрапления – кальки в русских переводах казахской художественной прозы. Автореферат дисс... КФН. Алматы, 1999, 27 с.
4. К.Маркс и Ф.Энгельс Немецкая идеология. Соч., т., 3, изд. 2-е, 1933, 624.
5. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. –Бишкек, 1999, 186-б.
6. Мамытов Ж. Неологизмы киргизского языка советской эпохи [автореферат канд.дисс.]. –Ф., 1966.
7. Шанский Н.А. Лексические и фразеологические кальки в русском языке. Русский язык в школе. –М.: 1995, №3, 32-бет.